

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

УДК 316.776.23

Кормич А.І., НУ «ОЮА»

ПРАВОВЕ ОБГРУНТУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: СУЧАСНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена аналізу правових ідей та концепцій, сформульованих теоретиками в переломну епоху – на початку ХХ століття, які представляли різні наукові школи та ідеологічні течії української інтелектуальної еліти. Розглянуті принципи та норми, які визначали характер розвитку української держави та взаємини в рамках системи міжнародних відносин. Наголос зроблений на тих аспектах правового регулювання, які є актуальними для розвитку сучасної України.

Сучасні процеси українського державотворення, внутрішні трансформації та зовнішні впливи значною мірою адекватні характеру буремних політичних процесів початку минулого століття, досвід яких може бути застосований, певною мірою, в сучасних умовах. Адже йдеться про радикальні реформи практично всіх сфер життєдіяльності українського соціуму та про зміну моделі зовнішньополітичного позиціонування України. І дані парадигми можна екстраполювати як на ХХ так і на ХХІ століття. Тож звернемось до правових ідей і концепцій провідних вітчизняних теоретиків минулого століття, визначивши базові постулати їх розробок, які віддзеркалювали або стимулювали соціальні практики, втілювались в життя, забезпечували накопичення соціального досвіду.

І такий досвід може певною мірою бути використаний на сучасному етапі розвитку України. Адже в працях представників різних наукових шкіл представлені різноманітні погляди на моделі розвитку України, перспективи соціальних трансформацій, форми адаптації до зарубіжного досвіду тощо.

В даній статті на основі узагальнення існуючого наукового доробку щодо правових ідей та державотворчих концепцій ХХ століття акцентується увага на тих аспектах, які є актуальними сьогодні, пояснюють наявність альтернативних підходів і трактувань, інтерпретують різні варіанти розуміння змісту та форм соціального вибору та суспільних змін.

Юристи, філософи, письменники, політики аналізували соціальні практики та прогнозували подальший розвиток України, пропонуючи своє бачення шляхів та моделей цього розвитку. Це стосується самих різних аспектів як внутрішньодержавних так і міжнародних процесів.

Йдеться саме про авторське розуміння ряду визначень та процесів, яке не завжди тотожне традиційному сприйняттю і тим більше сучасному змісту.

Так, один з визначних представників інтелектуальної еліти України кінця ХІХ – початку ХХ століття Іван Якович Франко пропонував об'єднати українські землі, розірвані між Австро-Угорською і Російською імперіями, на засадах створення вільної федерації, що ґрунтується на солідарності інтересів вільних людей і передбачає як найширше самоуправління.

Разом з тим, він наголошував на недоліках федеративного устрою, який міг призвести до беззладдя, занепаду і поневолення через ухвали окремих репрезентантів, як це сталося в Речі Посполитій. Такими ідеями проникнуті робота «Що таке соціалізм» (1878 р.) [1], «Програма галицьких соціалістів» (1881 р.) [2].

В своїх відомих творах «Борислав сміється», «Іван Вишенський», «Каменярі» та інших він відстоював ідеали гуманізму і справедливості в законах, судах, виборчому процесі та управлінні. Аналізуючи боротьбу людей за свої права, Іван Франко пов'язував майбутнє української держави з реальним народовладдям, активною діяльністю самих громад. На його думку, громадівсько – федеративний принцип забезпечить автономію особи, громади, народу і створить умови для розвитку України як висококультурної нації Європи.

Якщо розглядати ідеї І. Франка в аспекті дещо осучасненого змісту, то вони значною мірою відповідають сенсу стратегій децентралізації та євроінтеграції. Адже саме на шляху вирішення цих завдань йдеться про максимальне розкриття потенціалу людини, місцевих громад та про можливості координації зусиль народів, спрямованих на досягнення високих стандартів життя, впровадження принципів свободи і справедливості.

Соціально значущим можна вважати і внесок видатної представниці української культури Лариси Петрівни Косач-Квітки (Лесі Українки) в створення теоретичного фундаменту трансформацій української держави і суспільства. Вона намагалась адаптувати марксизм до українських реалій, відстоюючи свободи і права людини, пропагуючи ідеї патріотизму і наголошуючи, що справжня свобода – це свобода вільного розвитку всіх націй. В рамках своєї полеміки з приводу статті М. Ганкевича «Політика і етика» вона підкреслювала, що не терор, а духовний розвиток є міра свободи особи [3]. В незавершених статтях «Державний лад» та «Джон Мільтон» вона підкреслювала, що незалежність держави та її цілісність тримаються на волі (правах і свободах людини) і добрих порядках, і боронити ці права можна навіть зброєю [4]. І щоб жити у згоді, а не в умовах сваволі, цьому треба вчитись, бо ні географічна відокремленість, ні національна ідентичність не гарантують незалежність держави.

Такі ідеї дуже актуальні сьогодні, в умовах реальної збройної боротьби за незалежність і цілісність держави та єдність народу України. Реформи, які проводяться, спрямовані на розширення прав і свобод людини, на зростання рівня і якості життя кожного, хто проживає в Україні.

Положення, важливі для визначення міжнародного статусу держави формувались у працях провідних представників юридичних шкіл початку ХХ століття, які працювали на території сучасної України. Наприклад, в роботах доктора права, професора Новоросійського університету Петра Євгеновича Казанського «Загальні адміністративні союзи держав» (1897 р.), «Введення в курс міжнародного права» (1901 р.), «Підручник міжнародного права публічного та приватного» (1902 р.) формувались прогресивні на той час принципи облаштування міжнародних відносин [5]. Зокрема, можна виділити його переконання що у розвитку майбутнього міжнародного права провідну роль бу-

дуть відігравати «міжнародні адміністративні союзи» (фактично міжнародних міжурядових організацій у сучасному розумінні) та прогноз на створення у майбутньому великої кількості таких утворень у різних сферах міжнародного співробітництва. Крім того, П.Є. Казанський відзначав зміщення акцентів у боротьбі між різними державами від традиційних фізичних (військових) до інших, передусім за допомогою економічного багатства, що теж отримало своє підтвердження у сьогоденні. Нарешті, він був прихильником концепції поділу міжнародного права на приватне та публічне, обстоював існування міжнародного приватного права, яке визначає права та обов'язки людини та допомагає вирішувати колізії між регулюванням цих прав у окремих національних юрисдикціях.

Власне кажучи, історія розвитку міжнародного права багато у чому підтвердила погляди П.Є. Казанського, наприклад, щодо ролі міжнародних міжурядових організацій. І саме проблеми з ефективністю цих організацій, зокрема ООН, багато у чому обумовлюють неможливість вирішення складних безпекових проблем з якими зіткнулася Україна в наслідок агресії Російської Федерації.

При цьому мова може йти про різні за спрямуванням міжнародні взаємини, які носять як політичний так і суто економічний характер. Так, професор Новоросійського університету Олександр Федорович Федоров, який вважається одним з відомих фахівців в галузях морського і торгового права, підкреслював важливість узагальнення правових настанов для всіх цивілізованих країн [6]. Саме правові важелі він вважав ефективним засобом розв'язання виникаючих інцидентів та існуючих колізій. Знову ж таки, бурхливий розвиток міжнародного торговельного права у другій половині ХХ ст., в першу чергу в рамках ГАТТ/СОТ став підтвердження багатьох наукових розвідок О.Ф. Федорова.

З Україною пов'язана діяльність двох видатних науковців-правників свого часу, які відіграли важливу роль у правовому обґрунтуванні управління соціальними процесами. Це засновник соціологічної школи права Євген Ерліх, який працював у Чернівецькому університеті, та представник Харківського університету, один із фундаторів української філософії права Богдан Кістяківський.

Так, концепція «живого права» професора Є. Ерліха, ректора Чернівецького університету, здобула популярність у всій Європі,

а також у США. В своїх роботах «Про живе право» (1911 р.), «Юридична логіка» (1917 р.), «Соціологія права» (1922 р.) та інших [7] він чітко визначив необхідність пов'язаності права зі звичаями і нормами, що живуть в народі. А для цього вважав необхідним вивчати потреби етнічних і соціальних груп, громадських об'єднань, асоціацій тощо. Бо саме тут державна регламентація доповнюється саморегулюванням, створюючи прецеденти. І визнання чи невизнання державою останніх, втручання держави може як стимулювати розвиток, так і стримувати його. Тому право має бути «живим», орієнтованим на потреби людей. Такий підхід, на його думку, дозволить створити судову систему, яка навіть за наявності прогалин у праві забезпечить захист суспільних інтересів. Тому юрист має приділяти багато уваги політиці, економіці, психології, що становлять розуміння «права в дійсності».

Ці нові і революційні ідеї Є. Ерліха заклали основи концепцій «м'якого права», «права в дії», «правового плюралізму». Вони важливі для розуміння ролі права і в рамках сучасної судової реформи в Україні, яка має наблизити судову систему до стану більшої відповідності реальному захисту прав і свобод людини, пріоритетності цих прав на сучасному етапі цивілізаційного і державного розвитку.

Ще один яскравий представник соціологічної школи права, засновник української філософії права – Богдан Олександрович Кістяківський тісно пов'язаний з українським національним рухом початку ХХ століття. Створена ним синтетична теорія права об'єднує державно – організаційне, соціальне, психологічне і нормативне в одне ціле. Право як явище, на його думку, поєднує культурні феномени юриспруденції, філософії, політики, соціології, психології. І саме в результаті такого синтезу виникає розуміння сутності права, що виражає культуру суспільства. Своє бачення місця і ролі права в житті суспільства він виклав в роботах «Загальна теорія права», «Соціальні науки та право» і в ряді інших, що видані як в Україні так і за кордоном [8]. За його роботи Харківський університет присудив йому ступінь доктора права, Київський університет запропонував посаду професора кафедри державного права. Його цінували не лише як теоретика, а й як практика. За часів гетьмана П. Скоропадського у 1918 році він посів посаду Генерального судді, сенатора.

Він виступав захисником української справи. В роботі «До питання про самостійну українську культуру» (1911 р.) він засуджував великодержавний російський шовінізм, притаманний навіть революційно-демократичним колам. І ці його роздуми співзвучні нинішньому протистоянню ідеям «руського мира» та силовим методам їх впровадження.

Запропоноване Б. Кістяківським трактування права як явища є цілком сучасною і відповідає рівню сучасного наукового пізнання. Його бачення перспектив розбудови правової держави по основних параметрах відповідає конституційним положенням сучасної України.

Б. Кістяківський вважав ідеальною державою таку, де невід'ємні права особистості обмежують державну владу. Де порядок розумний, справедливий і гарантує свободу. Де керують не особи, а загальні правила і правові норми. Де організація держави реалізується самодіяльністю мас, а основне право – це право на гідне існування.

Крізь призму таких поглядів можна розглядати забезпечення відкритості і прозорості влади і управління, підтримку інститутів громадянського суспільства, підвищення життєвих стандартів та інші напрями вдосконалення законодавства та практику державного будівництва в Україні на сучасному етапі.

Центральною постаттю українського державотворення на зламі епох на початку минулого століття, безумовно, слід вважати Михайла Сергійовича Грушевського – теоретика і практика розбудови незалежної української держави та перетворення її в суб'єкт міжнародних відносин.

З під його пера вийшло понад 2000 наукових робіт, а працю «Історія України – Руси» [9] можна вважати завершеним обґрунтуванням політичної і правової історії українства, з власним історичним корінням. Він переконливо довів штучність конструкцій загальноросійської історії та загальноросійської народності, які ніколи не існувало в реальності. Дослідив витоки українського права та української державності, що заклали фундамент незалежності.

Стараннями М. Грушевського розроблялись теорія і практика українського конституціоналізму. Під його головуванням Центральна Рада за період з червня 1917 року по січень 1918 року прийняла чотири Універсали, які визначили шлях України

до незалежної, вільної, суверенної держави, де діють всі демократичні свободи і права людини. Найважливіші положення цих документів полягали в наступному: Український народ має право сам поряdkувати своїм життям; всі народи, що живуть в Україні, мають право на справедливе представництво у владі; має бути створене власне військо, проголошувалось прагнення до миру тощо.

29 квітня 1918 року на останньому засіданні Центральної Ради було ухвалено проект Конституції Української Народної Республіки, який визначав основи життя народу та управління державою.

Наступні політичні події завадили реалізації перспективних проєкті М. Грушевського, але в його працях викладено багато важливих ідей стосовно держаної політики. Він дав визначення багатьох категорій політики і права, які використовуються сучасною наукою, зокрема, виклав власне розуміння політичної теорії, політичних інститутів, політичних процесів, політичної культури.

М. Грушевський розробив проєкт конституції для перебудови Російської імперії, з тезами про: децентралізацію, національно-територіальну автономію, парламентську форму правління, дію принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; реалізацію прав і свобод людини.

Цей визначний вчений і політичний діяч залишив багату теоретичну спадщину, яка і сьогодні не втрачає свого практичного значення для подальших трансформацій України.

Важливе значення для сучасних української держави і суспільства мають також ідеї та теорії багатьох інших видатних представників інтелектуальної еліти України періоду початку ХХ століття, епохи визвольних змагань і спроб вибудовувати незалежну українську державу. Кожен з представників цієї епохи з різних політичних та ідеологічних підходів прогнозував майбутнє України, моделював шляхи її розвитку, оцінював ризики та можливості.

Так, Володимир Вернадський – вчений зі світовим ім'ям, засновник Української академії наук, пропагував ліберальні ідеї вільного вибору народу, функціонування держави для громадян, контролю народу над владою, розвитку національної свідомості українського суспільства, невідворотності українського національ-

ного відродження та інші. Такі погляди, зокрема, сформульовані у його статті «Українське питання та російська громадськість» (1915 р.) [10].

Прогресивні ідеї розвитку України пропонував також Станіслав Дністрянський – правознавець, професор Львівського університету, політичний діяч ЗУНР. Він відстоював принципи політичної та економічної свободи людини, виборчих прав, рівних прав для всіх національностей, єдності і самовизначення української нації, гарантій правового ладу з боку держави тощо. Такі погляди він виклав, зокрема, в розроблених конституційних проектах ЗУНР: «Проект тимчасових основних законів» (1918 р.) та «Нові проекти українських конституцій» (1920 р.). Розробляв їх в своїх статтях: «Самовизначення народів» (1919 р.), «Нова держава» (1927 р.) та інших наукових працях. Окремо слід відзначити його фундаментальну працю «Загальна наука права і політики» (1923 р.) [11]. Він чітко проводив лінію – право українського народу самостійно обирати і творити свою долю.

Ще один державний і політичний діяч цієї епохи – правознавець Юліан Бачинський, засновник Української соціал-демократичної партії, член парламенту ЗУНР, голова дипломатичної місії УНР у Вашингтоні, був прибічником української національної ідеї та національної держави, в яких вбачав основне підґрунтя для розвитку. Він відстоював повну незалежність України, яка в майбутньому мала увійти як повноправний член до федерації вільних народів Європи або всесвітньої федерації. Він створив цілісну концепцію єдиної соборної незалежної України і вважав досягнення цього важливим завданням всіх націй, що населяють Україну і яких спільний інтерес зробить українськими патріотами. Останнє – це фактично обґрунтування політичної нації багатонаціональної держави. Такі ідеї він висловлював в цілому ряді своїх робіт, як: «Ukraina Irredenta» (1895 р.) [12], «Поділ Галичини» (1897 р.), «Автономія України» (1906 р.) та інших.

Творення незалежної національної української держави було і сенсом життя видатного українського мислителя В'ячеслава Липинського. Він одночасно веде активну теоретичну науково-просвітницьку діяльність та практичну політичну, будучи членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, приймаючи участь у створенні Союзу визволення України, виступаючи співзасновником

Української демократично-хліборобської партії та Союзу гетьманців – державників. В роботах «Україна на переломі 1657 – 1659 рр.» (1920 р.), «Листи до братів – хліборобів» (1920 – 1925 рр.) [14], «Хліборобська Україна» (1926 р.) та інших він обстоював інтереси національної державності, без якої, на його переконання, не може бути ні української нації, ні громадського життя. Саме така держава об'єднає націю політично, ідейно і культурно, вважав В. Липинський. Він аналізував причини поразки виступів змагань, вбачаючи їх у недостатній любові до громади. В. Липинський стояв на позиціях національного консерватизму, відстоював ідею політичної інтеграції всіх громадян держави як засобу створення незалежної національної держави і політичної нації.

Його ідеї єдності народу та захисту незалежної Української держави актуальні для України сьогодні, коли вирішуються питання відстояти цілісність та незалежність держави, об'єднати народ незалежно від етнічної, культурної чи релігійної специфіки задля досягнення спільних цілей сталого розвитку держави і суспільства.

Таким чином, навіть ретроспективний огляд праць визначних представників української інтелектуальної еліти початку ХХ століття свідчить про те, що основні ідеї щодо державного будівництва та розвитку українського суспільства не втратили свого ані науково-теоретичного, ані практично-політичного значення.

Бібліографічний список:

1. Франко І. Що таке соціалізм? / І. Франко // Повне зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 45. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 44-55.
2. Франко І. Програма галицьких соціалістів / І. Франко // Повне зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 45. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 448-464.
3. Леся Українка. Зібрання творів у 12 тт. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1977 р. – Т. 8. – С. 253 – 267.
4. Леся Українка. Зібрання творів у 12 тт. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1977 р. – Т. 8. – С. 215 – 222.
5. Савчук К.О. Міжнародно-правові ідеї Петра Євгеновича Казанського та їх значення для сучасної науки міжнародного права / К.О. Савчук // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 339 – 343.
6. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право. У двох частинах / А.І. Кормич. – К. : Правова Єдність, 2015 – С. 336.

7. Бігун В.С. Євген Ерліх: Життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис) / В.С. Бігун // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – № 1-2. – С. 105-126.
8. Кістяківський Б.О. Вибране / Б. О. Кістяківський; упоряд. Л.П. Депенчук. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
9. Грушевський М. Історія України-Руси в 10 т. Т. 1–10. / М. Грушевський. — Нью-Йорк : Видавниче Товариство «Книгоспілка», 1954 – 1957.
10. Вернадський В.І. Українське питання і російська громадськість / В.І. Вернадський // Вітчизна. – 1988. – № 6 – С. 172 – 177.
11. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. / С. Дністрянський. – Прага : Наклад Українського університету в Празі, 1923. – 400 с.
12. Бачинський Ю. Україна irredenta. Третє виданє. / Ю. Бачинський ; передм. В. Дорошенка – Берлін, 1924 – 238 с.
13. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / В. Липинський. – Відень : Булава, 1920 – 304 с.
14. Липинський В. «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» / В. Липинський. – К. : Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.

Стаття посвячена аналізу правових ідей і концепцій, сформульованих теоретиками в епоху кардинальних змін на початку ХХ століття, які представляли різні наукові школи і ідеологічні течії української інтелектуальної еліти. Розглянуті принципи і норми, що визначають характер розвитку українського державства і взаємодію в межах системи міжнародних відносин. Акцент зроблено на тих аспектах, правового регулювання, які є актуальними для процесу розвитку сучасної України.

The article provides the analyses of the legal conceptions and ideas created by the representatives of a different scientific schools and ideologies of the breaking age of the beginning of the 20th century. The principles and rules that determined the peculiarities of the Ukrainian State's development and cooperation within the system of international relations are also reviewed. The accent is made upon the aspects of the legal regulation that are the core ones for the contemporary Ukraine development agenda.

Стаття надійшла до редколегії 16.03.2017